

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЦЕНТР НАЦІОНАЛЬНО-
ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ, КРАЄЗНАВСТВА І ТУРИЗМУ
УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ**

**НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА
З ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ
ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОГО НАПРЯМУ
«ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО»**

Основний рівень

3 роки навчання

Київ – 2022 рік

*«Схвалено для використання в освітньому процесі»
Рішення експертної комісії з позашкільної освіти від 12.12.2022
(протокол № 3)*

*Зареєстровано у Каталозі надання грифів навчальній літературі та
навчальним програмам за № 8.0013-2022*

Автори програми:

Омельченко Дмитро Григорович – заступник директора Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді

Савчук Олег Анатолійович – керівник гуртків Донецького обласного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді, вчитель історії вищої категорії, вчитель-методист Краматорської Української гімназії Донецької області

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Історичне краєзнавство – сходинка до пізнання учнями рідного краю, реалізації інтересів у вивченні історико-культурного надбання українського народу, навколишнього природного середовища, формування краєзнавчих та туристсько-спортивних знань, умінь і навичок засобами позашкільної освіти.

Програма передбачає навчання дітей в гуртках основного рівня протягом трьох років.

Метою програми є набуття особистістю компетентностей у процесі занять історичним краєзнавством.

Основні завдання програми полягають у формуванні таких компетентностей:

1. *Пізнавальна компетентність*: знайомитися та вивчати пам'ятки історії і культури, формувати особистісне сприйняття досліджуваного матеріалу, формувати вміння досліджувати об'єкти історії, культури та навколишнього природного середовища.

2. *Практична компетентність*: вміння описувати краєзнавчі об'єкти, оформляти польовий зошит та щоденник досліджень за вибраною темою, орієнтуватися на місцевості за допомогою карти та компасу, проходити маршрути за легендою, встановлювати намет, розпалювати вогнище в різних погодних умовах, готувати страви в похідних умовах на вогнищі, долати природні перешкоди, дотримуватися основних вимог безпеки життєдіяльності під час освітнього процесу, участі у туристських подорожах та змаганнях.

3. *Творча компетентність*: складання описів маршрутів 1 - 3 денного походу, складати опис об'єктів відвідування за підсумками екскурсій, експедицій.

4. *Соціальна компетентність*: здатність до співробітництва, соціальна активність, формування основ культури спілкування, діалогу, виховання свідомого ставлення до власної безпеки та безпеки оточуючих, бережливе ставлення до об'єктів культури, духовних цінностей українського народу; повага до людей, формування власних позитивних якостей емоційно-вольової риси (самостійність, працелюбство, ініціативність, відповідальність та інші), виховання доброзичливості, вміння працювати в колективі.

Програма гуртка спрямована на формування системного мислення, поглиблення знань, умінь і навичок з окремих учбових дисциплін та туристсько-краєзнавчої роботи.

На опрацювання навчального матеріалу кожного року відводиться 216 годин.

У змісті програм враховані вимоги чинних стандартів базової та повної загальної середньої освіти в галузі «Суспільствознавство», «Здоров'я і фізична культура». Програма включає відомості, що поглиблюють і доповнюють зміст навчальних предметів з історії, географії, краєзнавства тощо.

Важлива роль відводиться формуванню у гуртківців мовленевої культури, засвоєнню краєзнавчої термінології, практичних навичок роботи з історико-краєзнавчими матеріалами (документами, фотодокументами,

візуальними джерелами тощо), компасом, картографічними матеріалами, користування туристським спорядженням та обладнанням, виконання топографічних робіт, свідомого ставлення до власного здоров'я.

Заняття гуртка організовується таким чином: одне заняття – теоретичне, друге – практичне. Тривалість занять визначається з урахуванням психофізіологічного розвитку та допустимого навантаження і складає в академічних годинах 45 хвилин. Орієнтовне співвідношення теоретичних і практичних годин 1:4. Екскурсії та практичні заняття є обов'язковими та необхідними складовими освітнього процесу. Вони передбачають створення умов для наближення змісту тем до реального життя. Періодичність екскурсій і практичних занять на місцевості – один раз на місяць. Необхідною умовою організації екскурсій і практичних занять на місцевості є дотримання санітарно-гігієнічних вимог та безпеки життєдіяльності учасниками освітнього процесу.

При плануванні екскурсій, практичних занять, подорожей та змагань беруться до уваги сезонні зміни погоди, додаткові можливості для реалізації запланованих заходів під час канікул.

Для закріплення та реалізації набутих вихованцями знань, умінь та навичок у кінці навчального року проводиться літня туристсько-краєзнавча подорож (поза сіткою навчальних годин).

Програма передбачає варіативність як дидактичних принципів, так і елементів інноваційних методів навчання, спрямованих на формування творчої особистості, включаючи оздоровчу та інструктивну спрямованість.

На заняттях гуртка використовують різноманітні методи навчання в залежності від віку гуртківців: пояснювально-ілюстративні (розповідь, пояснення, бесіда, ілюстрація, дискусія та ін.), репродуктивні (відтворювальні), тренінгові (розвиток знань, набуття вмінь та навичок), дискусійні, проблемно-пошукові (дослідницькі, пошукові) методи навчання. При проведенні практичних занять перевага надається краєзнавчим дослідженням та пошуковій роботі, спортивним та рухливим іграм з елементами туризму, краєзнавчим дослідженням об'єктів історії і культури, природи тощо.

Застосовуються різноманітні засоби навчання: наочні посібники, картографічний, дидактичний матеріали, технічні та електронні засоби освіти.

Поряд з груповими, колективними формами роботи проводиться індивідуальна робота з гуртківцями, в тому числі при підготовці конкурсів, виставок, змагань, участі в краєзнавчих конференціях тощо. Важливо створювати умови для індивідуальних форм освіти відповідно до творчих здібностей, обдарованості, віку та психофізичних особливостей згідно чинного Положення про порядок організації індивідуальної та групової роботи в позашкільних навчальних закладах.

Перевірка компетентностей вихованців здійснюється під час проведення практичних занять у формі тестів, вікторин, конкурсів, виконання творчих завдань, відвідування екскурсійних об'єктів, змагань тощо.

Керівник гуртка в установленому порядку може вносити зміни до розподілу навчального часу на вивчення окремих тем програми, враховуючи рівень підготовки, вік, інтереси вихованців, стан матеріально-технічної бази

закладу, в якому працюють гуртки. Теми подані у порядку зростання складності матеріалу. Вступні заняття мають включати теми з безпечних умов участі вихованців в освітньому процесі та загальних тем, щодо умінь реагувати на виклики, пов'язані з небезпечними ситуаціями, що виникають у місцях перебування вихованців.

У перший тиждень занять необхідно провести батьківські збори, з питань плану роботи гуртка, розкладу занять, особистого спорядження юного туриста-краєзнавця для практичних занять та подорожей.

При організації освітнього процесу в гуртку та з метою ефективного засвоєння знань, умінь та навичок використовуються засоби навчання відповідно до чинного Типового переліку навчально-наочних посібників і технічних засобів навчання для художньо-естетичних, еколого-натуралістичних, туристсько-краєзнавчих і науково-технічних позашкільних навчальних закладів.

Основний рівень, перший рік навчання

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Назва розділу, теми	Кількість годин		
		Усього	У тому числі	
			Теоретичних	Практичних
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
	Розділ I. Вступ	8	6	2
1.1.	Вступне заняття	2	2	-
1.2.	Туристсько-краєзнавчі можливості рідного краю	2	-	2
1.3.	Безпека організації освітнього процесу та туристсько-краєзнавчих подорожей	2	2	-
1.4.	Організація туристсько-краєзнавчих подорожей та екскурсій з учнівською та студентською молоддю	2	2	-
	Розділ II. Історичне краєзнавство	136	42	94
2.1.	Повторення навчального матеріалу за попередній навчальний рік	2	2	-
2.2.	Підведення підсумків краєзнавчої експедиції	6	2	4
2.3.	Підготовка та проведення туристсько-краєзнавчих експедицій	26	3	23
2.4.	Історико-культурні об'єкти рідного краю	6	2	4
2.5.	Історія рідного краю (з найдавніших часів до початку XXI століття)	70	27	43
2.6.	Історико-краєзнавчі об'єкти рідного краю.	6	2	4
2.7.	Природоохоронна діяльність	2	2	-
2.8.	Масові заходи: туристсько-краєзнавчі подорожі, зльоти, конференції тощо	18	2	16
	Розділ III. Забезпечення життєдіяльності			

	учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок	10	4	6
3.1.	Правила санітарії та гігієни. Домедична допомога. Виклики, пов'язані з небезпечними ситуаціями, що виникають у місцях перебування вихованців. Правила поведінки вихованців при загрозах життю і здоров'ю.	10	4	6
	Розділ IV. Туристсько-спортивна підготовка	28	6	22
4.1.	Спортивне орієнтування. Топографічна підготовка	10	2	8
4.2.	Туристське спорядження	2	-	2
4.3.	Туристський побут. Організація харчування в краєзнавчій експедиції	6	2	4
4.4.	Техніка пішохідного туризму	6	2	4
4.5.	Підготовка до літньої експедиції	4	-	4
	Розділ V. Фізична підготовка та безпека життєдіяльності	24	4	20
5.1.	Правила безпеки занять фізичною підготовкою. Загальна фізична підготовка.	16	2	14
5.2.	Спортивні та рухливі ігри. Правила проведення ігор. Правила безпеки участі в іграх	8	2	6
	Розділ VI. Підсумки навчального року	10	-	10
6.1.	Екскурсія. Підготовка до літньої туристсько-краєзнавчої експедиції або краєзнавчого проєкту	8	-	8
6.2.	Підбиття підсумків навчального року	2	-	2
7.	Розділ VII. Туристсько-краєзнавча експедиція (або виконання проєктів)	Поза	сіткою	годин
	Разом	216	62	154

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Розділ I.

Вступ (8 год.)

1.1. Вступне заняття (2 год.)

Історичне краєзнавство, його значення і сутність. Історія розвитку туризму та краєзнавства. Виникнення зацікавленості до історії рідного краю в козацькому середовищі. Розвиток краєзнавства в XIX столітті. «Золота ера» українського краєзнавства 20-х років XX ст.

Традиції та сучасний стан розвитку туризму та краєзнавства в Україні. Зміст і завдання роботи історико-краєзнавчого гуртка, особливості роботи юних істориків-краєзнавців.

1.2. Туристсько-краєзнавчі можливості рідного краю (2 год.)

Зручність та вигідність географічного положення України. Багатство історико-культурної спадщини українського народу, різноманітність фауни, флори. Транспортний зв'язок та кордони рідного краю.

1.3. Безпека організації освітнього процесу та туристсько-краєзнавчих подорожей (2 год.)

Основи безпеки життєдіяльності організації освітнього процесу у приміщеннях, спортивних залах, спортивних майданчиках та на місцевості, організації екскурсій. Правила дорожнього руху. Норми поведінки в міському та міжміському транспорті. Вміння реагувати на виклики, пов'язані з небезпечними ситуаціями, що виникають у місцях перебування вихованців.

Дотримання протипожежної безпеки при перебуванні у навчальних приміщеннях, лісопарковій зоні, в туристсько-краєзнавчих походах та краєзнавчих експедиціях.

1.4. Організація туристсько-краєзнавчих подорожей та екскурсій з учнівською та студентською молоддю (2 год.)

Права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих подорожей. Забезпечення безпечних умов проведення туристсько-краєзнавчих заходів та екскурсій.

Інструкція щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю, Інструкція щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю, затверджені наказом Міністерства освіти і науки України «Про затвердження нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації туристсько-краєзнавчої роботи» від 02.10.2014р. № 1124, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 27 жовтня 2014 р. за № 1341/261178).

Розділ II. Історичне краєзнавство (136 год.)

2.1. Повторення навчального матеріалу за попередній навчальний рік (2 год.)

Повторення основних тем гуртка початкового рівня «Юні туристи-краєзнавці», контрольна перевірка рівня туристсько-краєзнавчих знань, умінь та навичок гуртківців.

Анкетування для вивчення пізнавального інтересу гуртківців до історичного краєзнавства.

2.2. Підведення підсумків краєзнавчої експедиції (6 год.)

Підсумкова робота з польовим щоденником. Обробка зібраних під час експедиції письмових та усних джерел. Паспортизація маршрутів, пам'ятників історії та культури. Схема туристсько-краєзнавчого маршруту та його опис.

Популяризація матеріалів туристсько-краєзнавчої експедиції у закладах освіти.

Практичні заняття.

Оформлення польового щоденника. Складання письмового звіту про туристсько-краєзнавчу експедицію. Підготовка матеріалів, зібраних під час експедиції для передачі в краєзнавчий музей навчального закладу. Оформлення звітної виставки.

Виступи зі звітом про туристсько-краєзнавчу експедицію в закладі освіти, на конференціях різних рівнів.

2.3. Підготовка та проведення туристсько-краєзнавчих експедицій (26 год.)

Мета та завдання туристсько-краєзнавчої експедиції. Розподіл обов'язків між членами групи. Вивчення картографічного матеріалу району туристсько-краєзнавчої експедиції. Розробка маршруту експедиції. Розробка спеціальних опитувальників та анкет.

Ознайомлення методами збирання історико-краєзнавчих матеріалів:

- безпосереднє ознайомлення з предметами матеріальної культури;
- спостереження за щоденним життям місцевого населення;
- інтерв'ю;
- анкетне опитування населення;
- виявлення рівня духовного життя за пам'ятками матеріальної культури;
- застосування масштабного креслення, зйомки планів поселень.

Практичні заняття.

Робота з картографічним матеріалом з метою складання маршруту подорожі, підготовка технічних засобів. Ведення польового щоденника та зошита. Записи спогадів старожилів. Збирання фольклорно-етнографічного матеріалу. Опис археологічних та історико-культурних пам'ятників. Опис маршруту туристсько-краєзнавчої експедиції.

Популяризація експедиції: проведення звітів, показ слайдів, фотографій, фільмів, презентацій, буклетів.

2.4. Історико-культурні об'єкти рідного краю (6 год.)

Історичні та культурні пам'ятки – надбання народу. Види пам'яток історії та культури:

- пам'ятки історії: будівлі, пам'ятні місця, пов'язані з важливими історичними подіями в житті народу;
- пам'ятники археології: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, кам'яні споруди, наскальні зображення;
- пам'ятки містобудування та архітектури;
- пам'ятки мистецтва: твори монументального, образотворчого, декоративно-прикладного та інших видів мистецтва;
- документальні пам'ятки: акти органів державної влади та органів державного управління, інші письмові документи, кіно - фотодокументи тощо.

Державний облік пам'яток історії та культури. Ремонтні та реставраційні роботи.

Практичні заняття.

Ознайомлення із Законами України «Про охорону природи», «Про охорону пам'яток історії та культури». Заходи з пропаганди пам'яток історії та культури рідного краю. Екскурсії та походи з метою ознайомлення і вивчення пам'яток історії і культури рідного краю, України, інших країн. Виконання завдань закладу освіти, Товариства охорони пам'яток історії та культури, інших державних та громадських організацій.

2.5. Історія рідного краю (з найдавніших часів до початку ХХІ століття) (70 год.)

Давня історія рідного краю: Найдавніше населення регіону та його заняття (палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, доба бронзи, доба раннього заліза). Визначні історичні події давньої історії рідного краю. Визначні історичні постаті давньої історії рідного краю.

Середньовічна історія рідного краю: Епоха великого переселення народів. Аланський племінний союз. Готи. Гуни. Болгари. Анти. Русь-Україна. Хазарський каганат. Печеніги. Торки. Половці. Битва на річці Калці 1223 р. Монгольські завоювання. Половці у складі Золотої Орди. Військово-політичні та економічні центри Золотої Орди. Розпад Золотої Орди. Утворення Кримського ханства та Малої ногайської орди. Північне Приазов'я та Подонців'я в кінці XV ст.

Рідний край у XVI – XVIII ст.: Боротьба проти турецько-татарської навали. Заселення краю. Основні види занять населення. Напади татар на українські землі. Уходницький промисел. Початок господарського освоєння краю козаками. Заснування перших населених пунктів регіону. Заселення та господарське освоєння регіону у XVIII ст.

Рідний край протягом XIX початку ХХ ст.: Особливості економічного та культурного розвитку рідного краю наприкінці XVIII ст. - першій половині XIX ст. Економічний потенціал рідного краю у другій половині XIX ст. - початку ХХ ст. Соціальний портрет населення рідного краю у другій половині XIX-початку ХХ ст. Розвиток культури рідного краю у другій половині XIX ст. -початку ХХ ст. Видатні особистості рідного краю цього періоду.

Рідний край в роки Української революції 1917 - 1921 рр.: Березнева революція і утворення Центральної Ради. Українське відродження в регіоні. Гібридна війна російських більшовиків проти УНР та окупація ними регіону. Політика «червоного терору» та «воєнного комунізму» в регіоні. Поглиблення економічної кризи. Видатні особистості рідного краю в роки Української революції 1917 - 1921 рр.

Рідний край в 20-30-ті рр. ХХ ст.: Повстанський рух в регіоні проти російсько-більшовицької окупації. НЕП, його причини, особливості та результати. Політика «українізації». Радянська модернізація та її наслідки для регіону. Голодомор 1932 - 1933 рр. Видатні особистості рідного краю в період 20-30-х рр. ХХ ст.

Рідний край в роки Другої світової війни 1939-1945 рр.: Евакуація. Окупаційний режим. Комуністичний та націоналістичний рух Опору на

території регіону. Вигнання окупантів. Людські й матеріальні втрати регіону. Початок відбудови господарства. Видатні особистості рідного краю в період Другої світової війни.

Рідний край в післявоєнне десятиліття (1945 - 1955 рр.): Відбудова господарства регіону та його подальший розвиток. Міграції повоєнного періоду. Масова демобілізація та притік робочих сил у промисловість. Важка промисловість. Голод 1946 - 1947 рр. Відбудова сільського господарства.

Рідний край в другій половині ХХ ст.: Особливості економічного та культурного розвитку рідного краю в другій половині ХХ ст. Видатні особистості рідного краю в другій половині ХХ ст. Участь вихідців з регіону в опозиційному (дисидентському) русі кінця 1950 - 1980-х рр.

Рідний край в незалежній Україні (1991 р.- на початку ХХІ ст.): Особливості економічного та культурного розвитку рідного краю в 1990-х роках. Відродження державної незалежності України. Державотворчі процеси та ринкові реформи в регіоні. Громадські об'єднання й рухи. Відродження культур національних меншин. Пожвавлення культурного життя. Перспективи розвитку регіону.

Герби рідного краю.

Гібридна війна Росії проти України та російська окупація частини Донецької та Луганської областей. Антитерористична операція (АТО) та Операція Об'єднаних Сил (ООС) Збройних сил України, їх перебіг, особливості та результати. Питання війни РФ проти України. Видатні особистості рідного краю в період незалежної України.

Практичні заняття.

Вивчення меж рідного краю, робота з літературними джерелами, різноманітними картографічними матеріалами тощо.

Відвідування експозицій місцевого історичного музею. Вивчення експозиції відповідного періоду, класифікування речових пам'яток (різноманітних предметів), що зберігаються в музеї.

Участь в спільних проектах у сфері історико-краєзнавчої освіти із громадськими краєзнавчими організаціями. Встановлення зв'язків з архівами, музеями, пошук свідків історичних подій та зустрічі з ними, записи їх спогадів. Обробка листів, документів, фотографій. Походи та експедиції. Створення кросвордів, розроблення вікторин, завдань для брейн-рингу тощо. Підготовка доповідей, повідомлень, рефератів, презентацій.

2.6. Історико-краєзнавчі дослідження рідного краю (6 год.)

Краєзнавча література про рідний край. Картографічні матеріали з історії рідного краю. Предмети матеріальної та духовної культури. Легенди та перекази, географічні назви рідного краю. Фольклорно-етнографічний матеріал про рідний край. Сімейні перекази та матеріали сімейних архівів (документи, фотодокументи, листівки, плакати, афіші тощо).

Практичні заняття.

- вивчення меж рідного краю за картографічними матеріалами;
- робота з літературними джерелами з історії рідного краю;
- пошук свідків історичних подій в рідному краю та записи їх спогадів;
- збирання народних переказів та легенд рідного краю;

- збирання документів, фотографій, речових пам'яток та інших історико-краєзнавчих матеріалів;
- розробка науково-методичних матеріалів до тем краєзнавчих експедицій;
- експедиційне збирання історико-краєзнавчих матеріалів та їх обробка;
- робота з документами з сімейних архівів;
- реалізація краєзнавчих проєктів.

2.7. Природоохоронна діяльність (2 год.)

Охорона природи – справа всіх людей планети. Вивчення положень Закону України «Про природно-заповідний фонд України». Форми охорони природи – державна, громадська, індивідуальна. Роль юних туристів-краєзнавців в охороні навколишнього середовища.

Заповідники та заказники як форма збереження окремих ділянок незайманої природи для наукових досліджень.

Практичні заняття.

Відвідування заповідників і заказників. Складання звітів про відвідування заповідників і заказників. Підготовка творчих робіт (індивідуальних, групових) за результатами відвідування заповідників і заказників. Участь в спільних еколого-просвітницьких програмах у сфері екологічної освіти із національними природними та ландшафтними парками, громадськими екологічними організаціями.

2.8. Масові заходи: туристсько-краєзнавчі подорожі, зльоти, конференції тощо (18 год.)

Ознайомлення з Положеннями та Умовами проведення зльотів, змагань, краєзнавчих конференцій тощо.

Практичні заняття.

Визначення мети і завдань туристсько-краєзнавчих подорожей та розробка маршрутів до них. Підбір групи та розподіл обов'язків. Підготовка спорядження та топографічних матеріалів для польових робіт. Підготовка доповідей і повідомлень на конференціях за підсумками подорожей.

Розділ III. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок (10 год.)

3.1. Правила санітарії та гігієни. Домедична допомога (10 год.)

Правила особистої гігієни, особливості їхнього дотримання у туристській мандрівці. Гігієна одягу та взуття. Загартовування: принципи, чинники, технології. Вплив шкідливих звичок на організм. Режим дня.

Захворювання, які найчастіше трапляються під час подорожей (простудні, інфекційні кишкові, харчові отруєння, переохолодження, тепловий та сонячний удари тощо), їх симптоми, лікування, профілактика. Травми (потертості, мозолі, забої, розтяги, вивихи, переломи, поранення ріжучими та колючими предметами, укуси кліщів, комах, змій, звірів, опіки тощо), дії при травмуванні, профілактика. Допомога потопаючому. Склад похідної аптечки. Правила та способи транспортування потерпілого.

Виклики, пов'язані з небезпечними ситуаціями, що виникають у місцях перебування вихованців. Правила поведінки вихованців при загрозах життю і здоров'ю.

Практичні заняття.

Вправління у призначенні вмісту аптечки, накладанні пов'язок і шин. Транспортування «потерпілого» різними способами. Залік із надання домедичної допомоги (тестова і практична частини). Ознайомлення з маршрутами до найближчого укриття.

Розділ IV. Туристсько-спортивна підготовка (28 год.)

4.1. Спортивне орієнтування. Топографічна підготовка (10 год.)

Загальні відомості про спортивне орієнтування. Способи орієнтування на місцевості за компасом, небесними світилами та природними ознаками. Визначення сторін горизонту. Поняття про азимут, масштаби карт. Умовні знаки спортивних карт.

Практичні заняття.

Рух на місцевості з орієнтуванням за картою та легендою. Визначення сторін горизонту за компасом. Рух за вказаним азимутом.

4.2. Туристське спорядження (2 год.)

Загальні вимоги до спорядження (маса, надійність, компактність, естетичність, відповідність призначенню). Групове, індивідуальне, спеціальне та саморобне спорядження.

Практичні заняття.

Підготовка та ремонт спорядження. Укладка рюкзака.

4.3. Туристський побут. Організація харчування в краєзнавчій експедиції (6 год.)

Загальні вимоги до місць бівуаків. Планування бівуаку. Послідовність виконання робіт при облаштуванні бівуаку, екологічно доцільна поведінка учасників мандрівки. Встановлення наметів. Типи вогнищ, їхнє призначення. Облаштування місця для вогнища. Правила пожежної безпеки. Заготівля дров. Роботи зі згортання табору.

Вимоги до продуктів харчування у туристсько-краєзнавчій мандрівці. Зберігання продуктів харчування. Режим харчування під час мандрівки. Особливості приготування їжі у польових умовах. Особиста безпека під час перебування біля вогнища. Безпека під час використання дикорослих рослин у їжу.

Практичне заняття.

Моделювання ситуацій, пов'язаних із облаштуванням бівуаку. Встановлення наметів.

Складання меню для туристсько-краєзнавчих мандрівок різної тривалості, аналіз запропонованих меню. Розпалювання вогнищ різних типів, приготування простих страв.

4.4. Техніка пішохідного туризму (6 год.)

Правила безпеки занять з пішохідного туризму.

Практичні заняття.

Рух групи в поході. Стрій туристської групи. Особливості руху туристської групи в певному районі. Способи подолання перешкод. Забезпечення правил безпеки життєдіяльності при подоланні перешкод.

4.5. Підготовка до літньої експедиції (4 год.)

Мета та завдання експедиції. Вивчення району експедиції. Методи збирання краєзнавчих матеріалів. Польовий зошит та польовий щоденник, вимоги до їх ведення, спеціальні запитальники.

Практичні заняття.

Розподіл обов'язків між членами групи. Робота з картографічним матеріалом з метою розробки маршруту експедиції. Складання кошторису та матеріальне забезпечення експедиції.

Розділ V. Фізична підготовка та безпека життєдіяльності (24 год.)

5.1. Правила безпеки занять фізичною підготовкою.

Загальна фізична підготовка (16 год.)

Ранкова гімнастика - один з факторів фізичної підготовки юних туристів-краєзнавців. Час, умови і місце проведення ранкової гімнастики. Похідний крок. Вправи для ніг, присідання та стрибки. Гігієна гімнастичних вправ. Вправи без предметів та на гімнастичних снарядах. Біг на різні дистанції. Стрибки в довжину та висоту.

Практичні заняття.

Розучування кількох комплексів ранкової гімнастики та техніки оздоровчого бігу, правильного дихання. Біг на 50 та 100 метрів, спеціальні бігові вправи, стрибки в довжину та через перешкоди. Удосконалення техніки плавання.

5.2. Спортивні та рухливі ігри. Правила проведення ігор. Правила безпеки участі в іграх. (8 год.)

Ознайомлення з правилами проведення спортивних та рухливих ігор.

Практичні заняття.

Спортивні ігри. Українські народні ігри.

Розділ VI. Підсумки навчального року (10 год.)

6.1 Екскурсія. Підготовка до літньої туристсько-краєзнавчої експедиції або краєзнавчого проєкту. (8 год.)

Практичні заняття.

Проведення оглядової екскурсії за певною темою.

6.2. Підбиття підсумків навчального року (2 год.)

Практичні заняття. Відзначення кращих вихованців гуртка. Завдання на літо.

Розділ VII. Туристсько-краєзнавча експедиція (або виконання проєктів)

Підготовка туристсько-краєзнавчої подорожі як форми комплексного закріплення та реалізації набутих вихованцями знань, умінь та навичок в освітньому процесі.

Практичні заняття.

Туристсько-краєзнавча експедиція.

Основний рівень, другий рік навчання

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Назва розділу, теми	Кількість годин		
		Усього	В тому числі	
			Теоретичних	Практичних
1	2	3	4	5
	Розділ I. Вступ	6	6	-
1.1.	Вступне заняття	2	2	-
1.2.	Безпека життєдіяльності учасників освітнього процесу та туристсько-краєзнавчих подорожей	2	2	-
1.3.	Організація туристсько-краєзнавчих подорожей та екскурсій з учнівською та студентською молоддю	2	2	-
	Розділ II. Історичне краєзнавство	142	30	112
2.1.	Повторення навчального матеріалу попереднього року навчання	2	2	-

2.2.	Підведення підсумків літньої краєзнавчої експедиції чи виконання краєзнавчого проєкту	6	2	4
2.3.	Підготовка та проведення краєзнавчих експедицій	18	2	16
2.4.	Вивчення історичних пам'яток. Дослідження життя і діяльності видатних людей рідного краю	24	2	22
2.5.	Краєзнавчі можливості рідного краю	10	2	8
2.6.	Природоохоронна діяльність	4	2	2
2.7.	Історико-краєзнавчі дослідження рідного краю	52	16	36
2.8.	Масові заходи: туристсько-краєзнавчі подорожі, екскурсії, зльоти, конференції	26	2	24
	Розділ III. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок	10	4	6
3.1.	Правила санітарії та гігієни. Домедична допомога. Виклики, пов'язані з небезпечними ситуаціями, що виникають у місцях перебування вихованців. Правила поведінки вихованців при загрозах життю і здоров'ю.	10	4	6
	Розділ IV. Туристсько-спортивна підготовка	28	6	22
4.1.	Спортивне орієнтування. Топографічна підготовка	10	2	8
4.2.	Туристське спорядження	2	-	2
4.3.	Туристський побут. Організація харчування в краєзнавчій експедиції	6	2	4
4.4.	Техніка пішогохідного туризму	6	2	4
4.5.	Підготовка до літньої експедиції	4	-	4

	Розділ V. Фізична підготовка та безпека життєдіяльності	20	2	18
5.1.	Правила безпеки занять фізичною підготовкою. Загальна фізична підготовка.	14	1	13
5.2.	Спортивні та рухливі ігри. Правила проведення ігор. Правила безпеки участі в іграх	6	1	5
	Розділ VI. Підсумки навчального року	10	-	10
6.1.	Екскурсія. Підготовка до літньої туристсько-краєзнавчої експедиції або краєзнавчого проєкту	8	-	8
6.2.	Підбиття підсумків навчального року	2	-	2
7.	Розділ VII. Туристсько-краєзнавча експедиція (або виконання проєктів)	Поза	сіткою	годин
	Разом	216	48	168

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Розділ I.

Вступ (6 год.)

1.1. Вступне заняття (2 год.)

Розвиток історичного краєзнавства на сучасному етапі. Організаційні форми краєзнавчої роботи в Україні.

Зміст і завдання роботи історико-краєзнавчого гуртка. Особливості роботи юних істориків-краєзнавців.

1.2. Безпека життєдіяльності учасників освітнього процесу та туристсько-краєзнавчих подорожей (2 год.)

Умови безпеки під час проведення занять у приміщеннях, спортивних залах, на спортивних майданчиках та на місцевості. Безпечні умови організації екскурсій. Правила дорожнього руху. Норми поведінки в міському та міжміському транспорті.

Протипожежна безпека в у приміщеннях, лісопарковій зоні, в туристських-краєзнавчих подорожах та краєзнавчих експедиціях.

1.3. Організація туристсько-краєзнавчих подорожей та екскурсій з учнівською та студентською молоддю (2 год.)

Права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих подорожей та краєзнавчих екскурсій. Забезпечення безпечних умов проведення туристсько-краєзнавчих заходів.

Інструкція щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю, затверджена наказом Міністерства освіти і науки України «Про затвердження нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації туристсько-краєзнавчої роботи» від 02.10.2014р. № 1124, зареєстрована у Міністерстві юстиції України 27 жовтня 2014 року за № 1341/261178).

Розділ II.

Історичне краєзнавство (142 год.)

2.1. Повторення навчального матеріалу попереднього року навчання (2 год.)

Повторення основних тем попереднього року навчання, контрольна перевірка рівня туристсько-краєзнавчих знань, умінь та навичок гуртківців.

Анкетування для вивчення пізнавального інтересу гуртківців до історичного краєзнавства.

2.2. Підведення підсумків літньої краєзнавчої експедиції чи виконання краєзнавчого проєкту (6 год.)

Підсумкова робота з польовим щоденником. Обробка зібраних під час експедиції письмових та усних джерел. Паспортизація маршрутів, пам'ятників історії та культури. Схема туристсько-краєзнавчого маршруту та його опис.

Популяризація матеріалів краєзнавчої експедиції у закладах освіти.

Практичні заняття.

Оформлення польового щоденника. Складання письмового звіту про літню туристсько-краєзнавчу експедицію. Підготовка матеріалів, зібраних під час експедиції, для передачі в краєзнавчий музей закладу освіти. Оформлення звітної виставки.

Виступи зі звітом про результати експедиції у закладі освіти, на конференціях різних рівнів.

Оформлення матеріалів краєзнавчого проєкту. Заходи з презентації проєкту у закладі освіти, участі у публічних заходах з популяризації результатів проєкту.

2.3. Підготовка та проведення туристсько-краєзнавчих експедицій (18 год.)

Мета та завдання краєзнавчої експедиції. Розподіл обов'язків між членами групи. Вивчення картографічного матеріалу району краєзнавчої експедиції. Розробка маршруту експедиції. Розробка спеціальних опитувальників та анкет.

Вивчення історичних подій району експедиції за літературними та іншими джерелами.

Встановлення зв'язків з працівниками архівів, музеїв та інших наукових установ для одержання консультацій та інших необхідних довідок про район експедиції.

Виконання експедиційних завдань:

- вивчення матеріальної культури району експедиції;
- опитування населення про історію району експедиції;
- пошук безпосередніх учасників або очевидців різних історичних подій;
- вивчення фактів або подій за документами архівів, експонатами музеїв, першоджерелами;
- листи, спогади, документи, фотографії, розповіді, записані під час експедиції.

Практичні заняття.

Робота з картографічним матеріалом з метою складання маршруту подорожі, підготовка технічних засобів. Ведення польового щоденника та зошита. Записи спогадів старожилів. Збирання фольклорно-етнографічного матеріалу. Опис археологічних пам'ятників та історико-культурних пам'яток. Опис маршруту краєзнавчої експедиції. Зіставлення матеріалів, зібраних під час експедиції, з опублікованими джерелами. Перевірка фактів і дат, виявлених у ході експедиції. Консультації з вченими та спеціалістами. Підготовка до звіту перед організацією, яка давала завдання перед експедицією. Підготовка та читання рефератів, повідомлень про історичне минуле та сучасне життя району експедиції. Оформлення стендів, фотоальбомів з матеріалами експедиції для передачі до краєзнавчого музею закладу освіти.

Популяризація матеріалів експедиції: проведення вечорів, показ слайдів, фотографій, фільмів, презентацій, буклетів.

2.4. Вивчення історичних пам'яток. Дослідження життя і діяльності видатних людей рідного краю (24 год.)

Пошук та облік пам'ятних місць, пов'язаних із життям і діяльністю вчених, письменників, художників, інших діячів культури та мистецтва, їх значення в житті рідного краю.

Меморіальні музеї, музеї-квартири, пам'ятники архітектури, художні музеї, галереї, монументи, садово-паркове мистецтво. Забуті та маловідомі імена видатних людей рідного краю.

Практичні заняття.

Ознайомлення з пам'ятними місцями. Фотографування, замальовування та опис цих місць. Зустрічі з науковцями, письменниками, художниками, скульпторами та архітекторами. Записи їх інтерв'ю, спогадів. Екскурсії, подорожі до пам'ятних місць. Виконання краєзнавчих завдань різних громадських організацій та фондів. Оформлення зібраних матеріалів дослідження для краєзнавчого музею закладу освіти.

Популяризація зібраних матеріалів: проведення вечорів, показ слайдів, фотографій, фільмів, презентацій, буклетів.

2.5. Краєзнавчі можливості рідного краю (10 год.)

Фізико-географічна та економічна характеристика рідного краю. Географічне положення, рельєф, клімат, рослинний та тваринний світ. Корисні копалини. Розвиток промисловості та сільського господарства. Межі рідного краю.

Довідники, путівники та інша краєзнавча література про рідний край. Об'єкти краєзнавчих досліджень: історичні, архітектурні та інші пам'ятні місця:

- пам'ятки історії: будівлі, пам'ятні місця, пов'язані з важливими історичними подіями в житті народу;
- пам'ятники археології: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, кам'яні споруди, наскельні зображення, старовинні предмети;
- пам'ятники містобудування та архітектури: архітектурні ансамблі й комплекси, історичні центри, квартали, площі, вулиці, залишки старовинного планування і забудови міст та інших населених пунктів; будівлі військової, культової архітектури, садово-паркового мистецтва, природні ландшафти;
- пам'ятки мистецтва: твори монументального, образотворчого, декоративно-прикладного та інших видів мистецтва;
- документальні пам'ятки – акти органів державної влади та органів державного управління, інші писемні документи, кіно- і фотодокументи, звукозаписи, записи фольклору, музики, рідкісні видання.

Практичні заняття.

Вивчення кордонів рідного краю. Робота з краєзнавчою літературою про рідний край. Ознайомлення з маршрутами походів по рідному краю. Екскурсії пам'ятними місцями, до музеїв, на промислові підприємства.

2.6. Природоохоронна діяльність (4 год.)

Вивчення положень Закону України «Про природно-заповідний фонд України». Екологічні маршрути та екологічні стежки. Червона книга України. Роль юних туристів-краєзнавців в охороні навколишнього середовища.

Практичні заняття.

Заповідники та заказники як форма збереження окремих ділянок незайманої природи для наукових досліджень. Відвідування заповідників і заказників. Складання звітів про відвідування заповідників і заказників. Підготовка творчих робіт (індивідуальних, групових) за результатами відвідування заповідників і заказників. Участь в спільних еколого-просвітницьких програмах у сфері екологічної освіти із національними природними та ландшафтними парками та громадськими екологічними організаціями.

2.7. Історико-краєзнавчі дослідження рідного краю (52 год.)

Рідний край у далекому минулому, його територія, кордони та населення. Виявлення та опис пам'ятних місць на території рідного краю.

Вивчення краєзнавчих об'єктів на території рідного краю:

- документальні джерела архівів, музеїв та наукових установ;
- зв'язок з учасниками історичних подій;
- предмети матеріальної та духовної культури;
- достовірність зібраного матеріалу;
- паспорт краєзнавчого об'єкта;
- топонімічний матеріал, легенди та географічні назви рідного краю;
- фольклорно-етнографічний матеріал;
- фотографії, малюнки, гравюри, плакати, картини.

Роль нумізматики у вивченні історії рідного краю, створення колекцій.

Практичні заняття.

Вивчення літератури з історії рідного краю та архівних даних. Записи спогадів старожилів. Зустрічі з учасниками історичних подій або їх родичами, записи їх спогадів, обробка листів, документів, фотографій. Вивчення картографічного матеріалу рідного краю. Екскурсії та походи з метою ознайомлення і вивчення пам'яток історії та культури рідного краю. Ведення щоденника досліджень.

Дослідницька робота з вивчення географічних назв та легенд. Дослідницька робота з вивчення мікротопонімів свого населеного пункту (села, селища, міста). Записи старовинних пісень, обрядів. Збирання старих фотографій, поштів, листівок, малюнків, гравюр, афіш, плакатів, картин. Збирання старовинних монет та інших грошових знаків.

Участь у регіональних, всеукраїнських масових заходах щодо вивчення та збереження історико-культурних цінностей та духовних традицій українського народу в рамках краєзнавчих рухів, експедицій, акцій тощо.

2.8. Масові заходи: туристсько-краєзнавчі подорожі, екскурсії, зльоти, конференції (26 год.)

Ознайомлення з Положеннями та Умовами проведення зльотів, змагань, конференцій тощо.

Практичні заняття.

Визначення мети і завдань туристських подорожей, краєзнавчих екскурсій та експедицій, розробка маршрутів до них. Підбір групи та розподіл обов'язків. Підготовка спорядження та топографічних матеріалів. Підготовка доповідей і повідомлень на конференціях різних рівнів.

Розділ III. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок (10 год.)

3.1. Правила санітарії та гігієни. Домедична допомога (10 год.)

Правила особистої гігієни, особливості їхнього дотримання у туристській мандрівці. Гігієна одягу та взуття. Загартовування: принципи, чинники, технології. Вплив шкідливих звичок на організм. Режим дня.

Захворювання, які найчастіше трапляються під час подорожей (простудні, інфекційні кишкові, харчові отруєння, переохолодження, тепловий та сонячний удари тощо), їх симптоми, лікування, профілактика. Травми (потертості, мозолі, забої, розтяги, вивихи, переломи, поранення ріжучими та колючими предметами, укуси кліщів, комах, змій, звірів, опіки тощо), дії при травмуванні,

профілактика. Допомога потопаючому. Склад похідної аптечки. Правила та способи транспортування потерпілого.

Виклики, пов'язані з небезпечними ситуаціями, що виникають у місцях перебування вихованців. Правила поведінки вихованців при загрозах життю і здоров'ю.

Практичні заняття.

Вправління у призначенні вмісту аптечки, накладанні пов'язок і шин. Транспортування «потерпілого» різними способами. Залік із надання домедичної допомоги (тестова і практична частини). Ознайомлення з маршрутами до найближчого укриття.

Розділ IV. Туристсько-спортивна підготовка (28 год.)

4.1. Спортивне орієнтування. Топографічна підготовка (10 год.)

Загальні відомості про спортивне орієнтування. Способи орієнтування на місцевості за компасом, небесними світилами та природними ознаками. Визначення сторін горизонту. Поняття про азимут, масштаби карт. Умовні знаки спортивних карт.

Практичні заняття.

Рух на місцевості з орієнтуванням за картою та легендою. Визначення сторін горизонту за компасом. Рух за вказаним азимутом.

4.2. Туристське спорядження (2 год.)

Загальні вимоги до спорядження (маса, надійність, компактність, естетичність, відповідність призначенню). Групове, індивідуальне, спеціальне та саморобне спорядження.

Практичні заняття.

Підготовка та ремонт спорядження. Укладка рюкзака.

4.3. Туристський побут. Організація харчування в краєзнавчій експедиції (6 год.)

Загальні вимоги до бівуаків. Планування бівуаку. Послідовність виконання робіт при облаштуванні бівуаку, екологічно доцільна поведінка учасників мандрівки. Встановлення наметів. Типи вогнищ, їхнє призначення. Облаштування місця для вогнища. Правила пожежної безпеки. Заготівля дров. Роботи зі згортання табору.

Вимоги до продуктів харчування у туристсько-краєзнавчій мандрівці. Зберігання продуктів харчування. Режим харчування під час мандрівки. Особливості приготування їжі у польових умовах. Особиста безпека під час перебування біля вогнища. Безпека під час використання дикорослих рослин у їжу.

Практичне заняття.

Моделювання ситуацій, пов'язаних із облаштуванням бівуаку. Встановлення наметів.

Складання меню для туристсько-краєзнавчих мандрівок різної тривалості,

аналіз запропонованих меню. Розпалювання вогнищ різних типів, приготування простих страв.

4.4. Техніка пішохідного туризму (6 год.)

Правила безпеки занять з пішохідного туризму.

Практичні заняття.

Рух групи в поході. Стрій туристської групи. Особливості руху туристської групи в певному районі. Способи подолання перешкод. Забезпечення правил безпеки життєдіяльності при подоланні перешкод.

4.5. Підготовка до літньої експедиції (4 год.)

Мета та завдання експедиції. Вивчення району експедиції. Методи збирання краєзнавчих матеріалів. Польовий зошит та польовий щоденник, вимоги до їх ведення, спеціальні запитальники.

Практичні заняття.

Розподіл обов'язків між членами групи. Робота з картографічним матеріалом з метою розробки маршруту експедиції. Складання кошторису та матеріальне забезпечення експедиції.

Розділ V. Фізична підготовка та безпека життєдіяльності (20 год.)

5.1. Правила безпеки занять фізичною підготовкою. Загальна фізична підготовка (14 год.)

Ранкова гімнастика - один з факторів фізичної підготовки юних туристів-краєзнавців. Час, умови і місце проведення ранкової гімнастики. Похідний крок. Вправи для ніг, присідання та стрибки. Гігієна гімнастичних вправ. Вправи без предметів та на гімнастичних снарядах. Біг на різні дистанції. Стрибки в довжину та висоту.

Практичні заняття.

Розучування кількох комплексів ранкової гімнастики та техніки оздоровчого бігу, правильного дихання. Біг на 50 та 100 метрів, спеціальні бігові вправи, стрибки в довжину та через перешкоди. Удосконалення техніки плавання.

5.2. Спортивні та рухливі ігри. Правила проведення ігор. Правила безпеки участі в іграх. (6 год.)

Ознайомлення з правилами проведення спортивних та рухливих ігор.

Практичні заняття.

Спортивні ігри. Українські народні ігри.

Розділ VI. Підсумки навчального року (10 год.)

6.1 Експедиція. Підготовка до літньої туристсько-краєзнавчої експедиції або краєзнавчого проєкту. (8 год.)

Практичні заняття.

Проведення оглядової екскурсії за певною темою.

6.2. Підбиття підсумків навчального року (2 год.)

Практичні заняття.

Відзначення кращих вихованців гуртка. Завдання на літо.

Розділ VII. Туристсько-краєзнавча експедиція (або виконання проєктів)

Підготовка туристсько-краєзнавчої подорожі як форми комплексного закріплення та реалізації набутих вихованцями знань, умінь та навичок у навчальному році.

Практичні заняття.

Основний рівень, третій рік навчання

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Назва розділу, теми	Кількість годин		
		Усього	В тому числі	
			Теоретичних	Практичних
1	2	3	4	5
	Розділ I. Вступ	6	6	-
1.1.	Вступне заняття	2	2	-
1.2.	Безпека життєдіяльності в організації освітнього процесу та туристсько-краєзнавчих подорожей	2	2	-
1.3.	Організація туристсько-краєзнавчих подорожей та екскурсій з учнівською та студентською молоддю	2	2	-
	Розділ II. Історичне краєзнавство	146	28	118
2.1.	Повторення навчального матеріалу за попередній навчальний рік	2	2	-
2.2.	Підведення підсумків літньої краєзнавчої експедиції або краєзнавчого проєкту	8	2	6
2.3.	Підготовка та проведення туристсько-краєзнавчих експедицій. Комплексні та тематичні експедиції	18	2	16
2.4.	Археологічна спадщина рідного краю	10	2	8
2.5.	Організація роботи музею закладу освіти	10	2	8

2.6.	Науково-дослідницька робота.	50	10	40
2.7.	Природоохоронна діяльність	4	2	2
2.8.	Записи історико-краєзнавчих досліджень та спостережень	18	4	14
2.9.	Масові заходи: туристсько-краєзнавчі подорожі, екскурсії, зльоти, конференції	26	2	24
	Розділ III. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок	10	4	6
3.1.	Правила санітарії та гігієни. Домедична допомога. Виклики, пов'язані з небезпечними ситуаціями, що виникають у місцях перебування вихованців. Правила поведінки вихованців при загрозах життю і здоров'ю.	10	4	6
	Розділ IV. Туристсько-спортивна підготовка	24	4	20
4.1.	Спортивне орієнтування. Топографічна підготовка	8	2	6
4.2.	Туристське спорядження	2	-	2
4.3.	Туристський побут. Організація харчування в краєзнавчій експедиції	6	1	5
4.4.	Техніка пішогохідного туризму	6	1	5
4.5.	Підготовка до літньої експедиції	2	-	2
	Розділ V. Фізична підготовка та безпека життєдіяльності	20	2	18
5.1.	Правила безпеки занять фізичною підготовкою. Загальна фізична підготовка.	14	1	13
5.2.	Спортивні та рухливі ігри. Правила проведення ігор. Правила безпеки участі в іграх	6	1	5
	Розділ VI. Підсумки навчального року	10	-	10

6.1.	Туристсько-краєзнавча експедиція. Підготовка до літніх підсумкових заходів: краєзнавча експедиція, польова практика, краєзнавчий проєкт	8	-	8
6.2.	Підбиття підсумків навчального року	2	-	2
7.	Розділ VII. Туристсько-краєзнавча експедиція (або виконання проєктів)	Поза	сіткою	годин
	Разом	216	44	172

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Розділ I Вступ (6 год.)

1.1. Вступне заняття (2 год.)

Стан і можливості туризму і краєзнавства на сучасному етапі. Зміст і завдання роботи історико-краєзнавчого гуртка, особливості роботи юних істориків-краєзнавців.

1.2. Безпека життєдіяльності в організації освітнього процесу та туристсько-краєзнавчих подорожей (2 год.)

Основи безпеки життєдіяльності організації освітнього процесу у приміщеннях, спортивних залах, спортивних майданчиках та на місцевості, організації екскурсій. Правила дорожнього руху. Норми поведінки у міському та міжміському транспорті.

Протипожежна безпека у приміщеннях, лісопарковій зоні, в туристсько-краєзнавчих подорожах та екскурсіях.

1.3. Організація туристсько-краєзнавчих подорожей та екскурсій з учнівською та студентською молоддю (2 год.)

Права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих подорожей та екскурсій. Забезпечення безпечних умов проведення туристсько-краєзнавчих заходів.

Інструкція щодо організації туристських подорожей та екскурсій з учнівською та студентською молоддю, затверджена наказом Міністерства освіти і науки України «Про затвердження нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації туристсько-краєзнавчої роботи» від 02.10.2014 р. № 1124, зареєстрована у Міністерстві юстиції України 27 жовтня 2014 року за № 1341/261178).

Розділ II. Історичне краєзнавство (146 год.)

2.1. Повторення навчального матеріалу за попередній навчальний рік (2 год.)

Повторення основних тем попереднього року навчання, контрольна перевірка рівня знань, умінь та навичок гуртківців.

Анкетування для вивчення пізнавальних інтересів гуртківців до історичного краєзнавства.

2.2. Підведення підсумків літньої краєзнавчої експедиції або краєзнавчого проєкту (8 год.)

Підсумкова робота з польовим щоденником. Обробка зібраних під час експедиції письмових та усних джерел. Паспортизація маршрутів, пам'яток історії та культури. Схема туристсько-краєзнавчого маршруту та його опис.

Популяризація матеріалів туристсько-краєзнавчої експедиції у закладах освіти.

Звіт (підсумки) про краєзнавчий проєкт.

Практичні заняття.

Оформлення польового щоденника. Складання письмового звіту про туристсько-краєзнавчу експедицію. Підготовка матеріалів, зібраних під час експедиції, для передачі в краєзнавчий музей закладу освіти. Оформлення звітної виставки.

Виступи зі звітом про туристсько-краєзнавчу експедицію у закладі освіти, на конференції.

Підготовка матеріалів краєзнавчого проєкту та популяризація його здобутків.

2.3. Підготовка та проведення туристсько-краєзнавчої експедиції. Комплексні та тематичні експедиції (18 год.)

Мета та завдання туристсько-краєзнавчої експедиції. Розподіл обов'язків між членами групи. Вивчення картографічного матеріалу району туристсько-краєзнавчої експедиції. Розробка маршруту експедиції. Розробка спеціальних опитувальників та анкет.

Вивчення історичних подій району експедиції за літературними та іншими джерелами.

Встановлення зв'язків з працівниками архівів, музеїв та інших наукових установ для одержання консультацій та інших необхідних довідок про район експедиції.

Виконання експедиційних завдань:

- вивчення матеріальної культури району експедиції;
- опитування населення про історію району експедиції;
- пошук безпосередніх учасників або очевидців різних історичних подій;
- вивчення фактів або подій за документами архівів, експонатами музеїв, першоджерелами;
- листи, спогади, документи, фотографії, розповіді, записані під час експедиції.

Практичні заняття.

Робота з картографічним матеріалом з метою складання маршруту подорожі, підготовка технічних засобів. Ведення польового щоденника та зошита. Записи спогадів старожилів. Збирання фольклорно-етнографічного матеріалу. Опис археологічних та історико-культурних пам'ятників. Опис маршруту краєзнавчої експедиції. Зіставлення матеріалів, зібраних під час експедиції з опублікованими джерелами. Перевірка фактів і дат, виявлених у ході експедиції. Консультації з вченими та спеціалістами. Підготовка до звіту перед організацією, яка давала завдання перед експедицією. Підготовка та читання рефератів, повідомлень про історичне минуле та сучасне життя району експедиції. Оформлення стендів, фотоальбомів з матеріалами експедиції для передачі до краєзнавчого музею або кабінету. Популяризація експедиції: проведення вечорів, показ слайдів, фотографій, фільмів, презентацій, буклетів.

2.4. Археологічна спадщина рідного краю (10 год.)

Поселення та захоронення на території рідного краю. Стоянки та городища. Види захоронень: кургани, ґрунтові могильники. Археологічна розвідка та розкопки. «Відкриті листи» та правила роботи археологів. Фонди музею та їх значення, правила відбору та збереження експонатів.

Екскурсії, походи до місць археологічних розкопок. Визначення археологічних пам'ятників, участь у археологічних розкопках. Використання археологічних знахідок у роботі краєзнавчого музею, підготовка екскурсій для музею, масові заходи в музеї.

2.5. Організація роботи музею закладу освіти (10 год.)

Положення про музей при навчальному закладі. Експозиція музею. Фонди музею та їх значення. Археологічні об'єкти рідного краю: стоянки, майстерні, городища, кургани, могильники, залишки стародавніх поселень, фортеці, фортифікаційні споруди, кам'яні споруди, культові споруди, наскельні зображення, старовинні предмети.

Практичні заняття.

Відбір та збереження експонатів.

Практичні заняття.

Паспортизація експонатів музею. Використання археологічних знахідок у роботі краєзнавчого музею, підготовка екскурсій для музею, масові заходи в музеї.

2.6. Науково-дослідницька робота (50 год.)

Оволодіння методикою краєзнавчого дослідження за різними видами джерел.

Краєзнавча бібліографія. Робота з бібліографічними покажчиками та бібліографічними каталогами. Друковані джерела. Статистичні джерела краєзнавства. Картографічні джерела. Архівні джерела. Фольклорні джерела. Пам'ятки історії та культури як джерела краєзнавчих досліджень.

Населення краю як об'єкт краєзнавчих досліджень. Господарство та його дослідження. Дослідження населених пунктів.

Вивчення документальних джерел про рідний край: походження назви села (міста), історія прізвищ та імен, найдавніші родини, родинне дерево. Види

господарської діяльності, національний склад, культура, побут, історичні постаті та визначні люди рідного краю.

Практичні заняття.

Вивчення літератури з історії рідного краю та складання списку використаної та рекомендованої літератури, практична робота в архівах та інших наукових установах. Записи спогадів старожилів та учасників історичних подій. Збирання та аналіз матеріалів, що надходять з різних джерел, їх використання в роботі.

Дослідницька робота з вивчення географічних назв та легенд. Складання родоводів. Написання статей за вибраною темою. Рецензування робіт однолітків.

Участь у польових краєзнавчих дослідженнях, регіональних та всеукраїнських масових заходах щодо вивчення та збереження історико-культурних надбань, духовних традицій українського народу в рамках краєзнавчих рухів, експедицій, акцій тощо.

2.7. Природоохоронна діяльність (4 год.)

Природа як об'єкт краєзнавчих досліджень. Природниче краєзнавство, його значення і сутність. Краєзнавче дослідження геологічної будови, рельєфу та корисних копалин. Краєзнавче дослідження кліматичних умов. Краєзнавче дослідження гідрологічних умов краю. Вивчення ґрунту, рослинності та тваринного світу.

Екологічні маршрути та екологічні стежки. Роль юних туристів-краєзнавців в охороні навколишнього середовища. Червона книга України.

Практичні заняття.

Заповідники та заказники як форма збереження окремих ділянок незайманої природи для наукових досліджень. Відвідування заповідників і заказників. Розробка екологічних проєктів.

2.8. Записи історико-краєзнавчих досліджень та спостережень (18 год.)

Об'єкти краєзнавчих досліджень. Практична значимість фіксації спостережень. Точність та історична достовірність записів. Правила фіксування історичних подій. Робота у фондах музеїв, архівах, бібліотеках. Виготовлення копій з документів, зберігання документів. Спеціальний щоденник для записів історичних подій та порядок його ведення.

Практичні заняття.

Метеорологічні спостереження під час експедиції. Визначення зміни погоди за народними прикметами. Фіксування історичних подій, робота з першоджерелами та каталогами. Ведення щоденника досліджень та спостережень. Використання архівних матеріалів у написанні краєзнавчих робіт. Практична робота з джерелами.

Підготовка рефератів, доповідей для презентації у закладі освіти, перед представниками громадських організацій, наукових установ тощо.

2.9. Масові заходи: туристсько-краєзнавчі подорожі, екскурсії, зльоти, конференції (26 год.)

Вивчення Положень та Умов проведення масових заходів з учнівською та студентською молоддю. Правила туристських змагань. Основні принципи суддівства змагань. Таблиці штрафів тощо.

Практичні заняття.

Визначення мети і завдань туристсько-краєзнавчої експедиції. Підготовка варіантів розподілу обов'язків у групі. Підготовка переліку спорядження та необхідних топографічних матеріалів.

Розділ III. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок (10 год.)

3.1. Правила санітарії та гігієни. Домедична допомога (10 год.)

Правила особистої гігієни, особливості їхнього дотримання у туристській мандрівці. Гігієна одягу та взуття. Загартовування: принципи, чинники, технології. Вплив шкідливих звичок на організм. Режим дня.

Захворювання, які найчастіше трапляються під час подорожей (простудні, інфекційні кишкові, харчові отруєння, переохолодження, тепловий та сонячний удари тощо), їх симптоми, лікування, профілактика. Травми (потертості, мозолі, забої, розтяги, вивихи, переломи, поранення ріжучими та колючими предметами, укуси кліщів, комах, змій, звірів, опіки тощо), дії при травмуванні, профілактика. Допомога потопаючому. Склад похідної аптечки. Правила та способи транспортування потерпілого.

Виклики, пов'язані з небезпечними ситуаціями, що виникають у місцях перебування вихованців. Правила поведінки вихованців при загрозах життю і здоров'ю.

Практичні заняття.

Вправлення у призначенні вмісту аптечки, накладанні пов'язок і шин. Транспортування «потерпілого» різними способами. Залік із надання домедичної допомоги (тестова і практична частини). Ознайомлення з маршрутами до найближчого укриття.

Розділ IV. Туристсько-спортивна підготовка (24 год.)

4.1. Спортивне орієнтування. Топографічна підготовка (8 год.)

Загальні відомості про спортивне орієнтування. Способи орієнтування на місцевості за компасом, небесними світилами та природними ознаками. Визначення сторін горизонту. Поняття про азимут, масштаби карт. Умовні знаки спортивних карт.

Практичні заняття.

Рух на місцевості з орієнтуванням за картою та легендою. Визначення сторін горизонту за компасом. Рух за вказаним азимутом.

4.2. Туристське спорядження (2 год.)

Загальні вимоги до спорядження (маса, надійність, компактність,

естетичність, відповідність призначенню). Групове, індивідуальне, спеціальне та саморобне спорядження.

Практичні заняття.

Підготовка та ремонт спорядження. Укладка рюкзака.

4.3. Туристський побут. Організація харчування в краєзнавчій експедиції (6 год.)

Загальні вимоги до місць бівуаків. Планування бівуаку. Послідовність виконання робіт при облаштуванні бівуаку, екологічно доцільна поведінка учасників мандрівки. Встановлення наметів. Типи вогнищ, їхнє призначення. Облаштування місця для вогнища. Правила пожежної безпеки. Заготівля дров. Роботи зі згортання табору.

Вимоги до продуктів харчування у туристсько-краєзнавчій мандрівці. Зберігання продуктів харчування. Режим харчування під час мандрівки. Особливості приготування їжі у польових умовах. Особиста безпека під час перебування біля вогнища. Безпека під час використання дикорослих рослин у їжу.

Практичне заняття.

Моделювання ситуацій, пов'язаних із облаштуванням бівуаку. Встановлення наметів.

Складання меню для туристсько-краєзнавчих мандрівок різної тривалості, аналіз запропонованих меню. Розпалювання вогнищ різних типів, приготування простих страв.

4.4. Техніка пішохідного туризму (6 год.)

Правила безпеки занять з пішохідного туризму.

Практичні заняття.

Рух групи в поході. Стрій туристської групи. Особливості руху туристської групи в певному районі. Способи подолання перешкод. Забезпечення правил безпеки життєдіяльності при подоланні перешкод.

4.5. Підготовка до літньої експедиції (2 год.)

Мета та завдання експедиції. Вивчення району експедиції. Методи збирання краєзнавчих матеріалів. Польовий зошит та польовий щоденник, вимоги до їх ведення, спеціальні запитальники.

Практичні заняття.

Розподіл обов'язків між членами групи. Робота з картографічним матеріалом з метою розробки маршруту експедиції. Складання кошторису та матеріальне забезпечення експедиції.

Розділ V. Фізична підготовка та безпека життєдіяльності (20 год.)

5.1. Правила безпеки занять фізичною підготовкою. Загальна фізична підготовка (14 год.)

Ранкова гімнастика - один з факторів фізичної підготовки юних

туристів-краєзнавців. Час, умови і місце проведення ранкової гімнастики. Похідний крок. Вправи для ніг, присідання та стрибки. Гігієна гімнастичних вправ. Вправи без предметів та на гімнастичних снарядах. Біг на різні дистанції. Стрибки в довжину та висоту.

Практичні заняття.

Розучування кількох комплексів ранкової гімнастики та техніки оздоровчого бігу, правильного дихання. Біг на 50 та 100 метрів, спеціальні бігові вправи, стрибки в довжину та через перешкоди. Удосконалення техніки плавання.

5.2. Спортивні та рухливі ігри. Правила проведення ігор. Правила безпеки участі в іграх. (6 год.)

Ознайомлення з правилами проведення спортивних та рухливих ігор.

Практичні заняття.

Спортивні ігри. Українські народні ігри.

Розділ VI. Підсумки навчального року (10 год.)

6.1 Підготовка до літніх підсумкових заходів: краєзнавчої експедиції, краєзнавчого проєкту, польової практики (8 год.)

Підготовка та проведення краєзнавчої експедиції як форми комплексного закріплення та реалізації набутих вихованцями знань, умінь та навичок у навчальному році.

Мета та завдання туристсько-краєзнавчої експедиції. Вивчення району експедиції. Методи збирання історико-краєзнавчих матеріалів. Польовий зошит та польовий щоденник, вимоги до їх ведення, спеціальні запитальники.

Краєзнавчий проєкт: зміст та засоби його реалізації. Польова практика як форма реалізації знань, умінь і навичок.

Практичні заняття.

Розподіл обов'язків між членами групи. Робота з картографічним матеріалом для розробки маршруту експедиції. Складання кошторису та переліку предметів і засобів матеріального забезпечення експедиції. Підготовка запитальників.

6.2. Підбиття підсумків навчального року (2 год.)

Практичні заняття.

Відзначення кращих вихованців гуртка.

Розділ VII. Туристсько-краєзнавча експедиція (або виконання проєктів)

Підготовка туристсько-краєзнавчої подорожі як форми комплексного закріплення та реалізації набутих вихованцями знань, умінь та навичок в освітньому процесі.

Практичні заняття.

Туристсько-краєзнавча експедиція.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Учні повинні знати:

- основні історичні, археологічні та природні пам'ятки України; документацію для проведення археологічних розкопок; основні документи музейної справи;
- основні вимоги до звіту про краєзнавчу експедицію та туристський похід;
- краєзнавчу та іншу літературу з історії рідного краю;
- схему опису маршруту краєзнавчої експедиції;
- кіно-фотодокументи та інші джерела про історію рідного краю;
- правила безпеки учасників туристських походів та змагань, при подоланні перешкод, організації біваку;
- права та обов'язки учасників подорожей та змагань;
- основні положення Інструкції щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю та Інструкції щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю;
- вимоги до походів різного ступеню та категорії складності;
- основні види перешкод, що визначають рівень складності походу(відповідно до обраного виду туризму);
- особливості організації біваку;
- вимоги до організації харчування туристів;
- умовні знаки спортивної та топографічної карти, порядок проходження дистанцій на змаганнях зі спортивного орієнтування;
- туристські можливості регіонів України;
- краєзнавчу та спеціальну літературу з історії рідного краю;
- основні види краєзнавчих спостережень, які можуть здійснюватися в краєзнавчій експедиції чи туристському поході, інструменти (прилади), які при цьому застосовуються;
- місцеві ознаки погіршення та покращення погоди;
- симптоми основних видів травм та захворювань, які можуть статися в поході чи на змаганнях;
- порядок дій в екстремальній (аварійній) ситуації в поході чи на змаганнях, порядок надання домедичної допомоги;

Учні повинні вміти:

- працювати з краєзнавчою та спеціальною літературою у бібліотеках, архівах, інших установах;
- розробляти анкети та запитальники;
- систематизувати зібраний краєзнавчий матеріал;
- оформляти звіт про краєзнавчу експедицію, виступати з доповідями, рефератами, пропагувати роботу гуртка.
- орієнтуватися на місцевості за допомогою карти та компасу, проходити маршрут за легендою, картою, долати дистанцію спортивного орієнтування в заданому напрямку та/або за вибором, по маркованій дистанції;
- розробляти маршрути експедицій та походів 1 - 3 ступеню складності (відповідно до обраного виду туризму);

- вимірювати відстані та визначати висоту предметів на місцевості різними способами;
  - долати річку вброд, по колоді, мотузці з перилами, навісній переправі, долати круті трав'яні та піщані схили (спуск спортивним способом та підйом спортивним способом), траверс перешкоди;
  - в'язати вузли, які застосовуються в туристських походах та в змаганнях;
  - організувати бівак, розпалювати вогнище;
  - скласти меню для туристського походу;
  - готувати їжу в похідних умовах на вогнищі;
  - дотримуватися правил санітарії, гігієни і техніки безпеки;
  - бережливо ставитися до обладнання та спорядження;
  - оцінювати власні досягнення та досягнення інших гуртківців;
  - співпрацювати з ровесниками під час колективної роботи;
  - скласти звіт про краєзнавчу експедицію, технічний опис маршруту;
  - надавати домедичну допомогу при травмах;
- Учні повинні взяти участь в краєзнавчій експедиції, туристському поході.

ЛІТЕРАТУРА

1. Байтеряков О. З. Загальна характеристика туристичних ресурсів України. *Краєзнавство і туризм: освіта, виховання, стиль життя (матеріали міжнародної науково-практичної конференції)*. Херсон, 1998. С. 185-187.
2. Безпека життєдіяльності туристів, екскурсантів, відпочивальників та працівників туризму (аспекти). Дніпропетровськ, 2002. 115 с.
3. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України. Методологія та методика аналізу, термінологія, районування. Київ, 2001. 395 с.
4. Берека В. Є., Шоробура І. М. Козаком мрію бути. Київ, 2004.
5. Боплан Г. Л. Опис України. Київ, 1991.
6. Вечерський В. В. Загальні відомості про історико-культурні ресурси в туристичних регіонах України. *Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 2*. Київ, 1999. С. 99-122.
7. Вихристенко Б. І. Сучасний стан і завдання розвитку туристичної галузі України. *Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 1*. Київ, 1998. Частина перша. С. 11-18.
8. Ганопольський В. І. Уроки туризму. Київ, 2004.

9. Державний реєстр нерухомих пам'яток України національного значення. Київ, 2001.
10. Дмитрук О. Ю., Щур Ю. В. Спортивно-оздоровчий туризм. Київ, 2008.
11. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про туризм» від 29.11.2003. URL: www.rada.gov.ua.
12. Закон України «Про туризм» від 15.09.1995 р. *Урядовий кур'єр*, 1995. № 171-172. С. 5-6.
13. Історія України. Київ, 1992.
14. Колотуха О. В. Дитячо-юнацький туризм в Україні. Кіровоград, 2001. 42 с.
15. Колотуха О. В. Географія дитячо-юнацького туризму в Україні. Київ, 2008.
16. Костиця М. Ю., Обозний В. В. Шкільна краєзнавчо-туристична робота. Київ, 1995.
17. Краєзнавство. *Пам'ятки України*, 1994. № 1, 2.
18. Крачило М. П., Король О. Д. Сучасний туризм та його місце у суспільному виробництві. Розвиток туризму в Україні. Проблеми і перспективи. Київ, 1995. С. 57-63.
19. Кузик Б. М., Литвин Л. Г. Краєвид. Донецьк, 2006.
20. Лозко Г. С. Українське народознавство. Київ, 1995.
21. Любіцева О. О. Географія туризму в Україні. *Географія та основи економіки в школі*. 1997. № 2. С.3-6.
22. Мацола В. І. Рекреаційно-туристичний комплекс України. Львів, 1997. 259 с.
23. Наровлянський О. Д., Наровлянська М. Д., Пустовойт В. О. Шкільний туризм. Київ, 2009.
24. Орієнтовні навчальні програми туристсько-краєзнавчих об'єднань учнівської молоді (За заг. ред. Штангея Ю. В.). Київ, 1996. 368 с.
25. Інструкція щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю, Інструкція щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю – наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації туристсько-краєзнавчої роботи» від 02.10. 2014 № 1124, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 27 жовтня 2014 р. за № 1341/261178).
26. Петров В. П. Походження українського народу. Київ, 1992.
27. Програма для туристсько-краєзнавчих гуртків позашкільних закладів (кол. укладачів; за ред. Омельченка Д. Г.). Київ, 1996. 124 с.
28. Чухліб Т. В. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI – XVIII ст.). Видання друге. Київ, 2017. 117 с.
29. Методичні рекомендації до навчальної програми з позашкільної освіти оздоровчого напрямку «Основи життєдіяльності в умовах бойових дій» лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України. Електронний ресурс:

<https://mon.gov.ua/ua/news/osnovi-bezpeki-zhittyediyalnosti-v-umovah-bojovih-dij-metodichni-rekomendaciyi-dlya-pozashkillya> - 2022 рік.